УДК 342.1/.5

Володимир Толстенко,
кандидат юридичних наук

ПОНЯТТЯ ФОРМИ ДЕРЖАВИ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОЇ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

У статті надається комплексний аналіз теоретико-методологічних підходів до тлумачення поняття форми держави в сучасній юридичній науці. Автор висвітлює роль і значення поняття форми держави як фундаментальної категорії теорії держави і права, а також визначає його методологічний потенціал для вивчення процесів розвитку сучасної держави. Особлива увага надається обґрунтуванню поняття форми держави як одного з пріоритетних предметів сучасних теоретично-правових досліджень.
Ключові слова: *форма держави, теорія держави і права, форма державного правління, державно-територіальний устрій, політичний режим.*

Розвиток сучасних держав, а також ті трансформації, які відбуваються на рівні основ державного і суспільного ладу в умовах глобалізації та фундаментальних змін загального соціального середовища існування держави й функціонування права, передбачають не лише трансформацію цілого ряду так званих «класичних теорій держави», а й розробку нових теоретико-методологічних моделей аналізу держави в цілому, тих явищ, що пов'язані з її організацією і діяльністю. З цього погляду особливої теоретичної і практичної значущості для сучасних державно-правових досліджень набувають питання форми держави як певної інтегральної характеристики держави, яка дозволяє поєднати в єдине ціле такі складні інститути, як форма правління, форма територіального устрою, політичний режим тощо.

Утім, крім власне науково-теоретичної значущості, звернення до проблематики форми держави має ознаки теоретичної і практичної актуальності. Перш за все, слід зазначити, що подальше утвердження демократії та різноманітних демократичних моделей врядування (невипадково такий вітчизняний дослідник, як О. Скрипнюк, вказує на факт наявності різних моделей не лише організації, а й функціонування демократичної держави [1]), а також організації системи взаємодії між державою і громадянським суспільством, змушує піддати істотній теоретико-методологічній ревізії усталене інституціональне сприйняття демократії і демократичної держави, коли остання тлумачилась як певна сукупність відносно самостійних інститутів, кожен з яких забезпечує реалізацію тих чи інших завдань і функцій демократичної держави.

Справді, як зазначає Д. Дзоло, чим складнішим є середовище, тим сильнішою є взаємозалежність елементів та інститутів, які належать до демократичної держави та до демократії як такої [2]. У результаті чого аналіз демократичної держави виключно на рівні демократичного політичного режиму або тих чи інших демократичних інститутів (інститути безпосереднього народовладдя, інститут прав людини, інститут незалежного судочинства тощо) виявляється неповним й таким, що не відображає всієї сукупності факторів, які визначають демократизм тієї чи іншої держави, виступають запорукою формування та розвитку демократії у кожній окремо взятій країні. Тому особливої актуальності набуває розробка та удосконалення методології аналізу форми держави як такої категорії державно-правової науки, яка здатна представити систему демократичних інститутів, процесів та механізмів у цілому. Хоча, як зазначає А. Береза, таке положення є справедливим й у тому разі, якщо мати на увазі не лише різні моделі демократичного уря-

дування, а й різні моделі державності як такої. Тобто, як доводить цей дослідник, XX ст. запропонувало цілий ряд моделей державності (держава розвитку, держава добробуту, активна держава, мінімалістська держава, держава, що активізується тощо [3]), кожній з яких відповідають певні формальні властивості, які стосуються насамперед форми організації влади та форми взаємозв'язку між державою і громадянином.

По-друге, слід наголосити на тому, що поняття «форма держави» до сьогоднішнього дня викликає численні суперечки юристів щодо характеристики його змісту. Зокрема, на думку ряду авторів, форма держави не може тлумачитись як виключно «технічне поняття», що поєднує певні юридично значимі властивості держави, оскільки й сама демократія є нічим іншим, як характерною формою держави, що розглядається як в інституціональному вимірі, так і в аспекті її взаємодії з людиною і громадянином [4]. Очевидно, що у цьому контексті стає актуальною розробка певних загальних підходів щодо дослідження не лише змісту поняття «форма держави», а й встановлення того теоретико-методологічного потенціалу, який воно має для теорії держави і права, а також для конкретних державознавчих досліджень, включаючи й такий напрям розвитку сучасної державно-правової науки, як аналіз процесів державної (конституційної) модернізації.

По-третє, сам факт поділу на структурні елементи форми держави (як правило, виділяються три такі елементи, як було згадано вище) є надбанням лише XIX ст., оскільки визначально, починаючи ще з часів Античності, через Середньовіччя та Новий час і до державно-правової науки початку XIX ст. основним поняттям, яке дозволяло описувати логіку розвитку тих чи інших держав та розбудовувати загальну державно-правову теорію, було саме поняття форми держави. Зокрема, ставлячи на меті визначення найбільш оптимальної держави, Арістотель у своїй «Політиці» наголошував на тому, що предметом аналізу має бути не просто форма правління або форма державного устрою, а саме їх сукупність, що дозволяє говорити про «найкращу державу» як щодо організації влади у ній, так і щодо її територіальної організації (відоме положення Арістотеля про те, що найкраща держава «політія» — це не велика і не маленька держава). Так само і автор відомої праці «Про дух законів», Ш. Л. Монтеск'є, описуючи різні методи здійснення влади, мав на увазі не форму правління, а саме форму держави (forme de gouvernement). Тому сучасне звернення до проблематики форми держави дозволяє одночасно побудувати й більш коректні та адекватні моделі вивчення попередніх етапів розвитку державно-правової думки, оскільки багато з вживаних сьогодні понять (наприклад, поняття політичного або державно-правового режиму) стосовно класичної теорії держави і права виглядають доволі проблематичними.

Таким чином, характеризуючи поняття форми держави як один з актуальних і одночасно пріоритетних предметів дослідження теорії держави і права, необхідно насамперед звернутися до аналізу тих доктринальних і методологічних підходів, які наразі застосовуються юристами і правознавцями для експлікації його змісту. Нині практично ні в кого не викликає сумніву те, що зазначене поняття має вагоме значення для теорії держави і права. Наприклад, І. Процюк переконливо доводить, що «форма держави є однією з головних категорій, які її характеризують... вона надає буття змісту і сутності держави» [5]. Як доводить А. Осауленко, «вивчати форму держави — означає знати її будову, складові частини, внутрішню структуру та основні методи та прийоми, що використовуються державною владою у відносинах з суспільством» [6]. Тим самим поняття форми держави підноситься до групи найбільш загальних понять теорії держави і права, яке спроможне забезпечити найбільш комплексне і цілісне вивчення організації та функціонування держави. Більше того, якщо підходити до характеристики поняття форми держави з цих позицій, то тоді слід визнати, що воно описує не лише державу як таку, а й те, як вона взаємодіє з суспільством, громадянами та їх групами.

Утім, попри загальне визнання цінності та значення цього поняття для дер-

жавно-правових досліджень, варто констатувати, що в частині доктринальних підходів до його аналізу нині можна вказати на наявність декількох способів його тлумачення. Зокрема, як вважає Ю. Прибитко, поняття «форма держави» фіксує, перш за все, спосіб, в який держава організується і функціонує щодо суспільства (громадян). З цього погляду він пропонує виділяти народовладдя як домінуючу на сьогоднішній день форму держави і усі інші форми, в яких держава прагне до підпорядкування суспільства своїм власним інтересам і не розглядає себе як інструмент для забезпечення суспільних потреб та інтересів [7]. На відміну від цього, М. Кульков наполягає на тому, що поняття «форма держави» повинно нести у собі лише найбільш загальні формальні властивості, які характеризують спосіб структурної і територіальної організації публічної влади. З цього погляду, поняття «форма держави» не повинно ототожнюватись з поняттям «механізм держави», оскільки останнє описує саме конкретні засоби та інститути, завдяки яким реалізується публічна влада у тій чи іншій конкретно взятій державі [8].

Також не можна обійти увагою теоретико-методологічну модель дослідження форми держави, яку обґрунтовує В. Чиркін. До речі, її доволі високо оцінює Ю. Тихомиров, вказуючи, що завдяки цій моделі відкриваються доволі широкі перспективи для використання поняття форми держави у порівняльному державознавстві [9]. На думку В. Чиркіна, будь-які намагання типологізації форми держави стикаються з проблемою, суть якої полягає у тому, що завжди йдеться не про визначення певних типів форми держави як такої, а про типологізацію її елементів. Тому, характеризуючи загальне поняття форми держави, цей вчений пропонує виділяти три загальні типи, якими є: монократична, полікратична та сегментарна форми держави. Монократичній формі держави притаманні високий рівень концентрації влади, відсутність місцевого самоврядування, відмова від принципу поділу влади, заперечення будь-якої автономії окремих територій. Полікратична державна форма є її протилежністю. Тобто їй властиві: визнання і практика поділу влади, розмежування ролей в сфері управління державою, можливість автономії адміністративно-територіальних або інших політико-територіальних суб'єктів, розвиток місцевого самоврядування, демократичні засоби державного управління. Нарешті, сегментарна державна форма постає як певна перехідна форма між монократичною і полікратичною [10]. Вона характерна для розвиткових демократій, коли наявність окремих ознак полікратичної форми держави супроводжується істотними дисбалансами в системі публічної влади, а також значним розривом між формальними та реальними державно-правовими інститутами. У цьому випадку можна спостерігати такі феномени, коли ті чи інші органи публічної влади не виконують безпосередньо покладені на них суспільством і правом функції: наприклад, коли суди не здійснюють правосуддя, правоохоронні органи не захищають права і свободи громадян тощо.

Водночас значна кількість авторів схильна до того, щоб визначати форму держави як спосіб організації публічної влади. Р. Макуєв пише, що форма держави не є «просто випадковою схемою», а навпаки — постає як «функціональна модель організації влади в конкретних умовах суспільного життя» [11]. Для С. Комарова форма держави — це «сукупність суттєвих способів (сторін) організації, влаштування та реалізації державної влади, яка виражає її сутність». У методологічному аспекті значення цієї категорії для теорії держави і права полягає у тому, що вона розкриває механізм, способи формоутворення, організації і функціонування держави, є «науковою, практично істинною абстракцією», без якої не може розвиватись жодна теорія [12]. Доволі цікаве уточнення такого способу тлумачення змісту поняття «форма держави» пропонує Л. Морозова. Погоджуючись з тим, що у межах форми держави можна виділити певні усталені й стабільні елементи, які відображають порядок утворення державних органів, характер взаємовідносин між державними органами і громадянами, а також засоби та методи управлінської діяльності, зазначена дослідниця звертає увагу на

те, що цей «абстрактний аспект» не повинен бути абсолютизованим, адже «форма держави залежить від багатьох факторів, з-поміж яких визначальну роль відіграють конкретно-історичні умови виникнення і розвитку даної держави, історичні традиції, територіальні розміри країни, національний склад населення тощо... у світі не існує абсолютно однакових країн і народів, а отже немає однакових форм держави» [13]. Надаючи узагальнюючої характеристики цій групі підходів до визначення поняття форми держави, В. Богатир пише: «Одні дослідники обмежують зміст форми держави лише характеристикою форм правління, а інші розглядають сукупність форми правління та територіальної організації держави без огляду на державний режим... проте ці позиції не набули широкої підтримки більшості науковців, хоча є актуальними сьогодні, зважаючи на деякі спірні питання щодо відповідності задекларованої в Конституції форми змісту» [14].

Щоправда, у ряді випадків подібний спосіб тлумачення форми держави як триєдності форми правління, форми територіального устрою та форми політичного режиму доповнюється іншими значеннями та вимірами дослідження. Скажімо, В. Бабаєв пропонує тлумачити поняття «форма держави» у вузькому та широкому сенсі: «Під формою держави у вузькому сенсі розуміють форму правління, а в широкому — форму правління та форму державного устрою... політичний режим при цьому розглядається як самостійне державознавче поняття, яке характеризує сутність держави або методи реалізації класового панування» [15]. Також цікаве уточнення до цього підходу аргументує такий визнаний і авторитетний російський юрист і теоретик, як Д. Керімов. На думку цього фахівця, поняття форми держави може тлумачитись у внутрішньому та зовнішньому аспектах, що дозволяє говорити про внутрішню і зовнішню форму держави [16]. Внутрішня форма держави постає як спосіб зв'язку держави і суспільства. З цього погляду демократичний політичний режим є нічим іншим, як відображенням саме внутрішньої форми держави [17]. Що ж до зовнішньої форми держави, то вона конституюється як єдність форми правління та форми державного устрою [18].

Натомість В. Нерсесянц зазначає, що поняття «форма держави» може досліджуватись у двох основних значеннях. По-перше, як форма об'єднання людей в державу, і по-друге — як спосіб формування і реалізації державної влади. Щоправда, у загальній дефініції цього поняття згаданий автор фактично синтезує два наведені комплекси значень, пишучи, що форма держави — це «поняття, яке пояснює характер об'єднання людей в державу, способи формування та здійснення державної влади, міру її централізації» [19]. Стосовно першого значення, форма держави постає як історично варіативний спосіб об'єднання людей у певну спільноту, в якій конституюється феномен системи влади та публічно-владного регулювання. Зокрема згаданий дослідник виділяє два основні способи поєднання людей у спільноту під владою вищих органів державної влади, якими є: а) форма підданства, б) форма громадянства.

Для першої форми держави, яка може бути охарактеризована як «недостатньо розвинена», притаманна здебільшого монархічна форма правління, коли кожен суб'єкт стає щодо монарха підданим. При цьому державна влада є чітко персоналізованою, що забезпечується розмежуванням між верствою (групою) тих, хто править, і загалом (тими, ким правлять). «Недорозвиненість» даної форми держави у межах аналізованого підходу пояснюється тим, що відносини між верховним носієм публічної влади та підданими є жорстко централізованими, що не передбачає будь-якої складної системи правління, або ж територіальної організації, оскільки вона практично завжди має жорстку ієрархічну форму, коли вся повнота влади концентрується в руках однієї особи. У якості альтернативної форми постає держава, заснована на формі громадянства. Як за формою правління, так і за формою територіального устрою такі держави можуть бути відмінними. Утім, незважаючи на усі відмінності, головне, що дозволяє об'єднати їх у межах однієї форми, полягає у наявності стійких та взаємних зв'язків

між державою і людиною, коли як держава має щодо громадян певні зобов'язання, так і громадяни мають відповідні зобов'язання перед державою.

Зрозуміло, що держава, в основі якої лежить форма громадянства, повинна мати не тільки більш складну структуру, а й вступати в значно більш складні зв'язки з правом, коли останнє стає не просто юридично-нормативною формалізацією волі монарха, а перетворюється на універсальний регулятор суспільних відносин, на міру свободи і справедливості, які повинні панувати у відносинах між державою і суспільством. Подібне підвищення ролі та значущості права пояснюється тим, що саме завдяки йому, власне, й відбувається врегулювання та унормування багаторівневої системи відносин між державою і суспільством. Що ж до іншого значення, то воно розкривається, за В. Нерсесянцем, як триєдність форми правління, державного (політичного) режиму та територіального устрою держави.

Як було зазначено вище, наразі останній спосіб тлумачення поняття форми держави є чи не найбільш поширеним у теорії держави і права. Так, на думку Р. Енгібаряна та Ю. Краснова, форма держави як спосіб упорядкування чи «синтезування матерії державності» логічно розкриває свій зміст у трьох аспектах, якими є: а) порядок формування та утворення вищих органів державної влади та управління; б) порядок взаємовідносин центральної, регіональної та місцевої влади; в) порядок реалізації державної влади [20]. Не викликає сумніву, що кожен з перелічених елементів форми держави має прямий зв'язок з такими базовими характеристиками держави, як: наявність певної території, наявність публічної влади та наявність системи спеціально уповноважених органів, які цю публічну владу реалізують. До речі, цей момент логічного зв'язку між сутнісними ознаками держави та її формою чітко відображено у дефініції А. Венгерова, який пише, що форма держави — «це така побудова держави, в якій проявляються її основні характеристики и яка забезпечує в комплексі, в системі організацію державної влади, територіальну організацію населення за допомогою методів, прийомів і засобів реалізації державної влади [21]. Тобто, якщо сутність держави визначається типом домінуючих суспільних відносин, то її форма зумовлюється тими характеристиками, які дозволяють відмежувати її від будь-яких інших форм суспільної організації.

Отже, по-перше, як певне територіальне утворення, держава повинна організовувати свою територію відповідно до способу функціонування публічної влади. По-друге, сама публічна влада як базова ознака і характеристика держави, повинна у певний спосіб конституюватись у вигляді системи органів державної влади, їх посадових і службових осіб, які стають носіями публічної влади і реалізують покладені на них державою і суспільством функції. По-третє, сенс держави і публічної влади полягає не просто в тому, щоб виникнути та інституціоналізуватись, а й у тому, щоб діяти, чи точніше — функціонувати. У цьому сенсі не можна не погодитися з думкою В. Волинця про те, що функціональний аспект державності є не менш значимим, ніж її структурна організація [22]. Тобто навіть суто теоретично не можна уявити собі таку державу, яка б займала певну територію, мала відповідні органи державної влади, але при цьому не діяла, не реалізовувала ті чи інші свої функції. З цього випливає третій елемент форми держави — сукупність способів, методів та засобів реалізації публічної влади, які застосовуються в процесі функціонування (діяльності) держави.

Однак щойно наведене і, здавалося б, «аксіоматичне» тлумачення поняття форми держави, як було зазначено на самому початку, є надбанням лише другої половини XX ст. Справді, для переважної більшості юристів і державознавців XIX і навіть першої половини XX ст. поняття форми держави включало у себе лише два перші елементи. Насамперед це пояснювалося тим, що саме поняття форми держави сприймалось виключно у статичному вимірі як сукупність певних інваріантних публічно-правових зв'язків та відносин. Зрозуміло, що таке «статичне сприйняття» держави не залишало місця для політичного режиму як способу реалізації влади, а отже, цей ас-

пект, так би мовити, «виносився за рамки» дослідження форми держави. Утім, як довела і теорія, і практика державно-правових досліджень, подібний наголос на незмінності певних формальних властивостей держави виявився некоректним, оскільки предметом модернізації та реформування доволі часто стає те, що відповідно до такого способу сприйняття форми держави повинно залишатись без змін. Зокрема XX ст. надає цілий ряд прикладів зміни як форми правління, так і форми територіального устрою. Причому далеко не завжди зазначені зміни супроводжувались певною сутнісною трансформацією самої держави, тих цінностей і принципів, що лежали в основі функціонування й організації державної влади. Наприклад, перерозподіл повноважень у системі вищих органів державної влади не може однозначно характеризуватись у термінах «збільшення» або «зменшення» рівня демократизму, а отже, зміни на рівні форми держави не можна описувати як своєрідну реакцію на зміни сутності держави. Справа у тому, що, відповідно до класичної моделі тлумачення форми держави, її розвиток може бути описаний лише завдяки такій формулі: зміна форми держави (F1) є прямим наслідком зміни її сутнісних властивостей (від E1 до E2), які спричиняють появу принципово нової форми держави (F2): $E1 > E2 \Rightarrow F1 > F2$. Очевидно, що однією з аксіом подібного тлумачення форми держави є твердження про те, що наявність формальних змін засвідчує попередні зміни на сутнісному рівні. Втім, державотворча і правотворча практика переконливо доводять, що доволі часто зміни у формі держави мають не стільки революційний (в такому разі між F1 та F2 наявна разюча відмінність), скільки еволюційний характер, коли зміни на рівні форми держави відображають загальну суспільну та історичну еволюцію держави. До речі, одним із перших на цей аспект звернув увагу ще російський дослідник В. Петров, який вказав на історичні форми держави, а також на суспільно-історичні чинники їх генезису та зміни [23].

Однак привнесення «динамічного» виміру у тлумачення форми держави спричинило не лише збільшення кількості вихідних елементів у системі форми держави через врахування поняття політичного режиму. Справа у тому, що динамізм форми держави може інтерпретуватися не тільки як зміна окремих елементів цієї форми, а й як загальний процес оформлення і постання державності як такої. У термінах вже згадуваного вище В. Нерсесянца це поступове постання і зміна найбільш загальних форм взаємозв'язку між людиною (суспільством) і державою. У цьому ж контексті цікаво навести думку інших російських авторів Н. Арзамаскіна, А. Кененова та А. Хабібуліна, які доводять, що еволюція форми держави відбувається не тільки у формі еволюції її елементів, а й як еволюція державності як такої [24]. Зокрема, як пише Н. Арзамаскін, форма держави — це не просто сукупність загальних властивостей держави, що пов'язані з організацією і функціонуванням публічної влади, а неодмінна та вихідна категорія аналізу феномена державності як такої, оскільки від самого початку держава постає не як хаотична сукупність певних елементів (органи державної влади, компетенція, повноваження, державний апарат, громадяни, інститути державного регулювання тощо), а як певна форма, яка дозволяє зрозуміти та описати складний і тривалий процес формування державності як такої [25]. Зазначене зауваження має винятково важливе теоретичне і методологічне значення. Дійсно, досліджуючи сутність держави, практично усі автори схильні визнавати її генезис залежно від тих чи інших історичних періодів розвитку як державності, так і людства в цілому. Однак те саме справедливо і щодо форми держави, яка також не виникає у раз і назавжди усталеному вигляді, а поступово набуває своїх властивостей. У цьому контексті вельми плідною у методологічному плані видається позиція Ю. Сорокіної, яка вказує, що разом з еволюцією сутності держави розвивається і її форма, яка проходить від ранньодержавного етапу до рівня розвиненої державності (сучасної правової і соціальної держави). При цьому процес диференціації та інституціоналізації влади, який описує сут-

ність держави як такої, супроводжується відповідними змінами на рівні форми держави, яка також еволюціонує і розвивається [26].

Таким чином, підсумовуючи отримані результати, можемо сформулювати їх у вигляді наступних узагальнюючих положень. По-перше, будь-яке фундаментальне теоретико-правове вивчення держави передбачає виявлення у цьому явищі двох типів властивостей, які описують, з одного боку, її сутність, а з іншого — її форму. Таким чином, поняття «форма держави» постає однією з базових категорій теорії держави і права, яка одночасно є пріоритетним предметом теоретико-правових досліджень. Подібне значення форми держави пояснюється тим, що завдяки цьому поняттю можна описати не лише універсальні властивості організації і функціонування публічної влади як головної ознаки державності, а й продемонструвати ґенезу самого феномена державності, починаючи від ранніх до більш розвинених, і нарешті — до сучасних її форм.

По-друге, безпосередній зв'язок між сутністю та формою держави має діалектичний характер, оскільки обидва ці елементи впливають і визначають один одного. Тому не лише зміна сутності держави спричиняє відповідні зміни на рівні її форми, а й зміна будь-якого з елементів форми держави може стати причиною трансформації певних сутнісних ознак публічної влади. Таким чином, форма держави може впливати на розвиток демократичних засад держави, сприяти або уповільнювати розвиток громадянського суспільства, забезпечувати або унеможливлювати практичну реалізацію принципів правової та соціальної держави.

По-третє, усталене та поширене у сучасній теорії держави і права тлумачення форми держави як триєдності таких елементів, як форма правління, форма територіальної організації та форма політичного режиму, не заперечує можливості інших способів визначення змісту цього поняття. У цьому сенсі розвиток компаративного державознавства спричинив появу нових моделей типологізації форми держави, які відкривають нові горизонти для сучасних розвідок у галузі теорії держави і права.

ПРИМІТКИ

1. Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) / О. В. Скрипнюк. — К. : Логос, 2006. — С. 122—183.

2. Дзоло Д. Демократия и сложность: реалистический подход / Д. Дзоло. — М. : Изд. дом Гос. ун-та ВШЭ, 2010. — С. 30—31.

3. Береза А. В. Реформування публічної влади: сучасні концепції та політична практика : монографія / А. В. Береза. — К. : Логос, 2012. — С. 53—59.

4. Общая теория государства и права. Академический курс : в 3 т. / отв. ред. М. Н. Марченко. — М. : Зерцало-М, 2002. — Т. 3. — С. 69.

5. Загальна теорія держави і права / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2009. — С. 104.

6. Теорія держави та права / за заг. ред. Є. О. Гіди. — К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. — С. 125.

7. Прибытко Ю. А. Народовластие как форма государства и способ правления / Ю. А. Прибытко // Государство и общество: политико-правовые проблемы : межвуз. сб. ст. — Барнаул : Изд-во ААЭП, 2005. — С. 25—28.

8. Кульков М. О. Механизм и форма государства: вопросы соотношения понятий / М. О. Кульков // Вестник Волгоградского государственного университета. — Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2005. — Вып. 7. — С. 124—128.

9. Тихомиров Ю. А. Государство : монография / Ю. А. Тихомиров. — М. : НОРМА ; ИНФРА-М, 2013. — С. 125—126.

10. Чиркин В. Е. Сравнительное государствоведение / В. Е. Чиркин. — М. : НОРМА ; ИНФРА-М, 2011. — С. 79—81.

11. Макуев Р. Х. Теория государства и права / Р. Х. Макуев. — М. : НОРМА ; ИНФРА-М, 2010. — С. 178.

12. Комаров С. А. Общая теория государства и права / С. А. Комаров. — СПб. : Питер, 2005. — С. 66.

13. Морозова Л. А. Теория государства и права / Л. А. Морозова. — М. : ЭКСМО, 2005. — С. 79.

14. Богатир В. В. Еволюція форми держави / В. В. Богатир // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2010. — № 1. — С. 14.

15. Теория государства и права / под ред. В. К. Бабаева. — М. : Юристъ, 2002. — С. 88.

16. Общая теория государства и права: Общая теория государства / Г. П. Беляев, Г. Б. Гальперин, И. Б. Зильберман [и др.] ; отв. ред. : Д. А. Керимов, В. С. Петров. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. — Т. 1. — С. 172—176.

17. Ильинский И. П. Демократизация советского общества / И. П. Ильинский, Д. А. Керимов, Г. В. Мальцев. — М. : Мысль, 1989. — С. 7—28.

18. Керимов Д. А. Сущность общенародного государства / Д. А. Керимов // Вестник ЛГУ. — 1960. — № 23. — С. 133.

19. Проблемы общей теории права и государства / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. — М. : НОРМА, 2002. — С. 595.

20. Енгибарян Р. В. Теория государства и права / Р. В. Енгибарян, Ю. К. Краснов. — М. : НОРМА, 2007. — С. 138—139.

21. Венгеров А. Б. Теория государства и права / А. Б. Венгеров. — М. : Омега-Л, 2013. — С. 122.

22. Волинець В. В. Функції сучасної держави: теоретико-правові проблеми : монографія / В. В. Волинець. — К. : Логос, 2012. — С. 5.

23. Петров В. С. Сущность, содержание и форма государства / В. С. Петров ; отв. ред. А. К. Белых. — Л. : Наука, 1971. — С. 112—115.

24. Арзамаскин Н. Н. Форма современного Российского государства: эволюция и правовая основа : учеб. пособ. / Н. Н. Арзамаскин, А. А. Кененов, А. Г. Хабибулин. — Смоленск : Изд-во Смол. гуманитар. ун-та, 1997. — С. 15—29.

25. Арзамаскин Н. Н. Форма государства как понятие и исходная предпосылка государственности / Н. Н. Арзамаскин // Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева. Серия «Юриспруденция». — 2006. — Вып. 53. — С. 51—52.

26. Сорокина Ю. В. Актуальные проблемы теории и философии права / Ю. В. Сорокина. — М. : НОРМА ; ИНФРА-М, 2013. — С. 122—133.

Толстенко Владимир. Понятие формы государства как предмет исследования современной теории государства и права.
В статье дан комплексный анализ теоретико-методологических подходов к определению понятия формы государства в современной юридической науке. Автор указывает роль и значение понятия формы государства как фундаментальной категории теории государства и права, а также определяет его методологический потенциал для изучения процессов развития современного государства. Особое внимание уделяется обоснованию понятия формы государства как одного из приоритетных предметов современных теоретико-правовых исследований.
Ключевые слова: *форма государства, теория государства и права, форма государственного правления, государственно-территориальное устройство, политический режим.*

Tolstenko Volodymyr. The form of state concept as a subject of study of modern state and law theory.
The article gives a comprehensive analysis of theoretical-and-methodological approaches to the definition of the form of state in modern jurisprudence. The author points out the role and significance of the concept of state form as a fundamental category of the theory of state and law, determines its methodological potential for the study of modern state development. Particular attention is paid to justification of the concept of state form as one of the priority items of modern theoretical-and-legal studies.
Key words: *form of the state, theory of state and law, form of government, state-territorial structure, political regime.*